

LAURA GERŽOTAITĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: baltų kalbų arealiniai tyrimai,
dialektologija, geolingvistika, perceptyvioji dialektologija.

DOI: <https://doi.org/10.35321/all81-08>

JAUNŪJŲ RYTŲ AUKŠTAIČIŲ – KUPIŠKĖNŲ IR UTENIŠKIŲ – KALBINĖS GIMTINĖS VAIZDINIAI

Images of Linguistic Homeland of the Young
Eastern *Aukštaitians* of Kupiškis and Utena

ANOTACIJA

Straipsnyje supažindinama su jaunųjų rytų aukštaičių – kupiškėnų ir uteniškių – kalbinės gimtinės vaizdinių tyrimu. Tiriamoji medžiaga – tyrimo, atlikto taikant perceptyviosios dialektologijos principus, duomenys.

Analizė rodo, kad aktyviais tarminio kodo vartotojais save laiko Utenės moksleiviai. Nuo šios raiškos linksta atsiriboti Kūpiškio jaunuoliai. Tarminio kodo vartosenos sričių (arba domėnų) požiūriu tiriamųjų nuostatos yra panašios. Pieštiniai (mentaliniai) žemėlapiai atskleidžia, kad kalbinę gimtinę su tarmiškumo zonomis labiausiai linksta tapatinti Utenės jaunuoliai. Kurdami aktualiąją distanciją su gretimos patarmės vietovėmis, Kūpiškio moksleiviai, matyt, atsiriboja nuo savos kalbinės raiškos.

Apklaustų jaunuolių tarminio kodo vaizdiniuose tradicinės tarmės, arba NORM'o, atstovą apibūdinantys požymiai yra ryškūs. Tarmiškai kalbantį žmogų su kaimu asocijuoja tiek Kūpiškio, tiek Utenės tiriamieji. Didžiosios Kūpiškio moksleivių dalies požiūriu, tarminis kodas yra praeities, vyresniosios kartos kalbinė raiška. Pastariesiems dažniau nei Utenės respondentams šis kodas neatsiejamas dar ir nuo pagarbos kalbai, kultūrai ir kraštui.

Utenės moksleivių žemėlapuose brėžiamos kalbinės gimtinės varianto ribos beveik sutampa su XXI a. 2-ajame dešimtmetyje geolingvistų išskirto rytinio rytų aukštaičių regiono ribomis. Į šį kalbinį darinį labai panašus rekonstruotame Antano Baranausko tarmių skirstymo žemėlapyje rytiečių penktųjų, arba Zigmo Zinkevičiaus ir Alekso Girdenio tarmių klasifikacijos rytų aukštaičių kupiškėnų, ir juos supančių šeštųjų, arba uteniškių, arealas.

Verbalizuotos ir vizualizuotos nuostatos atskleidžia jaunosios rytų aukštaičių kartos santykį su istoriniu objektyviu ne tik gimtųjų vietovių, bet ir visos rytinės lietuvių kalbos ploto dalies kalbiniu variantiškumu.

ESMINIAI ŽODŽIAI: perceptyvioji dialektologija, kalbinė giminė, tradicinė tarmė, rytų aukštaičių patarmė, mentalinis žemėlapis, asociatas.

ANNOTATION

The article presents a research study addressing the images of the linguistic homeland of the young Eastern *Aukštaitians* of Kupiškis and Utena. The material surveyed in the study consists of the data from the research conducted under the principles of perceptual dialectology.

The analysis shows that the school students of Utena consider themselves active users of the dialectal code. Kupiškis youth tend to distance themselves from this self-expression. The subjects share similar attitudes towards the domains of usage of the dialectal code. The drawn (mental) maps reveal that it is the youth of Utena who tend to identify their linguistic homeland with the areas of dialects more often. By establishing an actual distance between themselves and the locations of the neighbouring subdialect, Kupiškis school students possibly dissociate themselves from their own linguistic expression.

The attributes that describe the representatives of the traditional dialect, or NORM, are quite clear in the dialectal code images of the young people polled in the study. Both the subjects from Kupiškis and those from Utena tend to associate a person who speaks a dialect with rural areas. In the opinion of the majority of Kupiškis students, a dialectal code is a linguistic expression of the past and the older generation. They consider this code inseparable from respect for language, culture, and land more often than the respondents from Utena.

The borders of the variation of the linguistic homeland drawn on the maps of Utena students virtually coincide with the boundaries of the East Eastern *Aukštaitian* regiolect that geolinguists defined in the second decade of the twenty-first century. This linguistic formation is very similar to the area of the so called Fifth Eastern from the reconstructed map of dialects by Antanas Baranauskas or the Eastern *Aukštaitians* of Kupiškis under the classification of dialects by Zigmantas Zinkevičius and Aleksas Girdešis and the surrounding area of the so called Sixth Eastern or the subdialect of Utena.

The verbalised and visualised attitudes reveal the relationship between the young generation of Eastern *Aukštaitians* and the historical objective linguistic variation both of their birthplaces and of the entire eastern part of the Lithuanian language area.

KEYWORDS: perceptual dialectology, linguistic homeland, traditional dialect, Eastern Aukštaitian subdialect, mental map, association.

1. ĮVADAS

Pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje neapsiribojama tradicinės aprašomosios dialektologijos metodais atliktais ir statišką tarmės vaizdą išryškinančiais tyrimais (Mikulėnienė, Meiliūnaitė 2014; Mikulėnienė, Leskauskaitė, Ragaišienė, Geržotaitė, Birgelienė 2016; Mikulėnienė 2018; Čepaitienė 2018 ir kt.). Suintensyvėjusi tarmių tarpusavio, jų ir bendrinės kalbos bei kitų vietinių kalbos variantų sąveika lemia, kad vartosenoje vis dažniau vartojami ir tarminis, ir bendrinei kalbai artimesnis kalbos variantai. Siekiant visapusiškai įvertinti vienos ar kitos šnektos kalbinį variantiškumą, svarbus tampa ne tik objektyvusis jai būdingųjų kalbinių ypatybių fiksavimas, bet ir subjektyvusis paprastųjų kalbos bendruomenės narių požiūris, lemiantis vieno ar kito kalbinio varianto pasirinkimą (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016: 89–120; 2016a: 17–33; Geržotaitė 2016a: 321–339; Geržotaitė, Čepaitienė 2016: 84–100 ir kt.). Taigi nuostatos yra vienas iš esminių vietos varianto (savi)vertę kuriančių, kartu jo gyvybingumą ir tęstinumą užtikrinančių veiksnių.

Naujumas ir aktualumas. Perceptyviojo pobūdžio tradicinių rytų aukštaičių patarmių, ypač kupiškėnų, tyrimų iki šiol beveik nebuvo atlikta. Minėtinas vienintelis Kūpiškio moksleivių geolingvistinės kompetencijos tyrimas, atskleidęs gana nuoseklų vietos jaunuolių ribojimąsi nuo savos tarminės raiškos (Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 88, 117)¹. Keliais anksčiau kupiškėnams gretimos rytų aukštaičių anykštėnų patarmės plote atliktais eilinių kalbos vartotojų nuostatų tyrimais siekta kitokių tikslų (Aliūkaitė 2008: 129–142; 2009: 164–179).

Šio straipsnio tikslas – remiantis perceptyviosios dialektologijos principais, palyginti Kūpiškio ir Utenės gimnazijų tiriamųjų kalbinės gimtinės vaizdinius ir įvertinti kupiškėnų patarmės gyvybingumą.

Straipsnio objektas – Kūpiškio ir Utenės moksleivių kalbinės gimtinės vaizdiniai.

Tiriamieji yra dviejų gimnazijų (15–18 metų) jaunuoliai (informaciją apie respondentus žr. lentelėje).

¹ Geolingvistinė paprastųjų kalbos bendruomenės narių kompetencija yra apibrėžiama kaip žinios ir gebėjimai atpažinti kalbos variantiškumą ir jį susieti su tam tikrais geografiniais, socialiniais, kultūriniais arealais (Diercks 2002: 52–53; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016: 92).

LENTELĖ. Tiriamųjų Kùpiškio, Utenòs jaunuolių charakteristika

Tiriamosios vietovės	Iš viso tiriamųjų	Iš viso moterų	Iš viso vyrų	Tarmę moka	Tarmės nemoka	Tarmiškai kalba	Tarmiškai nekalba
Kùpiškis	119 (100,00 %)	73 (61,34 %)	46 (38,66 %)	29 (24,37 %)	90 (75,63 %)	17 (14,29 %)	77 (64,71 %)
Utenà	68 (100,00 %)	42 (61,76 %)	26 (38,24 %)	50 (73,53 %)	18 (26,47 %)	41 (60,29 %)	16 (23,53 %)

Apklaustus moksleivius galima priskirti vienai amžiaus grupei. Tyrime remiamasi Penelopės Eckert požiūriu, kad amžiaus klasifikacijos pagrindas yra ne tiksliai chronologija, o tarpsniai. Tiriamieji pagal kalbinę, kultūrinę, socialinę patirtį ir paauglystės tapatumo tarpsnį priskiriami tai pačiai kartai (Eckert 1997: 151–167; Aliūkaitė 2007: 145).

Empirinis tyrimo instrumentas – anoniminė sąmoningųjų nuostatų anketa *Tarminio kalbėjimo ir bendrinės kalbos vertinimas*, parengta 2014–2016 m. vykdyto projekto *Bendrinės kalbos vieta mentaliniame lietuvių kalbos žemėlapyje* metu (plačiau žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016: 97–99). Įvadinėje anketos dalyje fiksuojami sociodemografiniai tiriamųjų duomenys: lytis, amžius, kilmės ir gyvenamoji vietos, taip pat pateikiami dialekto kompetencijai ir vartojimo aktyvumui, kalbos variantų distribucijai, arba domenams, skirti klausimai. Pagrindinėje dalyje įtvirtinamas perceptyviosios dialektologijos modelis – tarmės ir bendrinės kalbos lokalizavimas pieštiniuose žemėlapiuose, taip pat tarmiškai ir bendrine kalba kalbančio žmogaus asociatai ir kt.

Tiriamąją medžiagą sudaro 187 anketos. Iš jų 119 anketų užpildė Kùpiškio Lauryno Stuokos-Gucevičiaus gimnazijos moksleiviai 2014–2016 m. vykdyto projekto *Bendrinės kalbos vieta mentaliniame lietuvių kalbos žemėlapyje* metu². Dalis medžiagos (prototipiniai tarmės ir bendrinės kalbos arealai pieštiniuose žemėlapiuose, tarmiškai ir bendrine kalba kalbančio asmens asociatai) yra paskelbta (plačiau žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 78–102, 140, 185, 263). Šiuos duomenis papildė 2018 m. Utenòs Adolfo Šapokos gimnazijoje surinktos 68 anketos³.

Respondentų savimonėje susiformavę kalbinės gimtinių vaizdiniai išryškina mi remiantis šių anketos užduočių duomenimis: 1) aptarus apklaustų vietovių

² Projektas vykdytas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos lėšomis (sutarties Nr. K-5/2014). Projekto vadovė prof. dr. Daiva Aliūkaitė. Plačiau apie jo rezultatus žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017.

³ Kùpiškio gimnazijoje užpildytos anketos saugomos Vilniaus universiteto Kauno fakulteto Kalbų, literatūros ir vertimo studijų institute, Utenòs gimnazijoje – Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve.

jaunuolių tarminio kodo vartojimo aktyvumui ir paplitimui (arba domenams) skirtų įvadinės anketos dalies klausimų duomenis; 2) išnagrinėjus skirtingų punktų tiriamųjų žemėlapių, kuriuose prašyta pažymėti, kur kalbama tarmiškai, medžiaga⁴; 3) išanalizavus tarmės vartotojo asociatų duomenis.

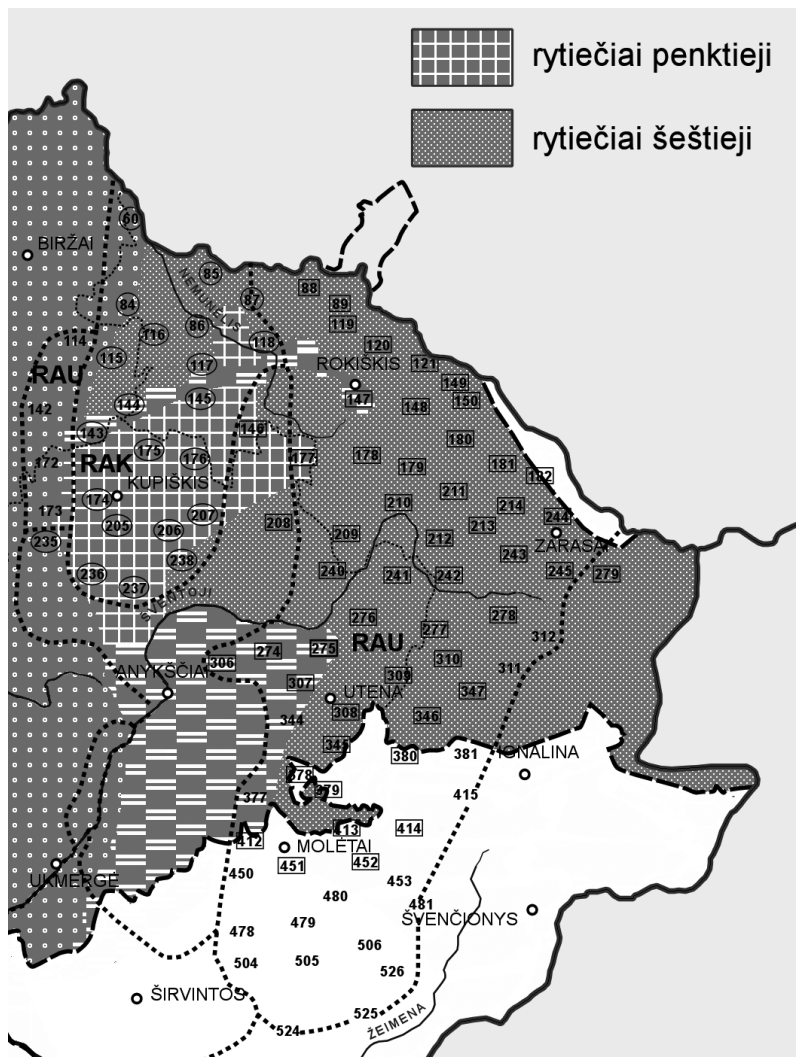
Tiriamosios pātarmės tarmių klasifikacijose ir skiriamosios ypatybės. XX a. 7-ojo dešimtmečio Zigmo Zinkevičiaus ir Alekso Girdenio lietuvių tarmių klasifikacijoje rytų aukštaičiai kupiškėnai ir uteniškiai, kaip ir visi aukštaičiai, taria sveikus *ie*, *uo*, kaip rytų aukštaičiai siaurina dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* pirmuosius dėmenis ir buvusius nosinius *q*, *ę* (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147; Zinkevičius 1969: 365–380; Morkūnas 1977: 33; LKTChr 2004: 29–30). Skiriamoji nedidelę rytų Lietuvos dalį užimančių kupiškėnų pātarmės ypatybė šiame skirstyme yra balsių *e*, *ę* žodžio gale ir prieš kietąjį priebalsį atliepimas įvairaus ilgumo *a*, o uteniškiai jame išskirti pagal nekirčiuotų *ė* ir *ie* atliepimą *e*. (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147; Zinkevičius 1969: 365–380; Morkūnas 1977: 33) (žr. 1 pav.).

Pagal ypatybes, skiriančias Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio klasifikacijos rytų aukštaičius, smulkiau skirstyti XX a. 4-ojo dešimtmečio Antano Salio klasifikacijos aukštaičiai rytiečiai (Salys 1935: 70; 1946: 56). Tuo pačiu kalbiniu pagrindu joje išskirti kupiškėnus atitinkantys aukštaičiai rytiečiai puntininkai viduriniai dadininkai (sakantys *dā-da* vietoj *dėdė*), skirtingu, t. y. pagal nekirčiuoto *o* tarimą kaip *a*, arba vadinamąjį žalininkavimą (sakymą *ža.lá* vietoj *žolė*), – uteniškius atitinkantys aukštaičiai rytiečiai puntininkai rytiniai (Salys 1933: 21–34; 1935: 75; 1946: 58–59).

Šių dviejų pātarmių ploto ribos, kaip matyti iš originalaus žemėlapio ir aprašytų tarmių ribų pagrindu sudaryto A. Salio tarmių žemėlapio, fiksuotos beveik nepakitusios (Geržotaitė 2016b: 85)⁵. Skirtumas tas, kad uteniškių plotas sumažėjęs dalį jo priskyrus A. Salio skirstyme aukštaičiams rytiečiams puntininkams viduriniams rotininkams (sakantiems *r.ó.tas* vietoj *ratas*), arba anykštėnams, ir dzūkams rytiniams, arba Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio išskirtiems rytų aukštaičiams vilniškiams.

⁴ Šioje anketoje žemėlapiai teikti su nurodytomis savivaldybių ribomis ir dalimi jų centrų. Perceptyviojoje dialektologijoje taikant žemėlapio techniką (žr. Preston 1989; 1999: xxiii–xl; 1999a: 359–373) tiriamiesiems pateikiami ir tušti (Evans 2002: 76–83), ir, kad būtų lengviau orientuotis, su didžiausių administracinių teritorinių vienetų ribomis (žr. Long 1999: 178), nurodytais didmiesčiais (žr. Dailey-O’cain 1999: 228) žemėlapiai.

⁵ Vėlesnio laikotarpio žemėlapuose tarmių ribas pakoregavo kiti mokslininkai, remdamiesi XX a. antroje pusėje surinkta medžiaga (Geržotaitė 2016b: 74).

1 PAV. Rytų aukštaičiai kupiškėnai ir uteniškiai lietuvių tarmių klasifikacijose⁶

XIX a. pabaigos Antano Baranausko Kaūno gubernijos tarmių skirstyme pagal tas pačias ypatybes smulkiau dalyti rytiečiai, kurie A. Salio klasifikacijoje

⁶ Santrumpos žemėlapyje žymi Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio tarmių klasifikacijos rytų aukštaičius kupiškėnus (RAK) ir uteniškius (RAU). Kupiškėnus A. Salio skirstyme atitinkantiems aukštaičiams rytiečiams punitininkams viduriniams dadininkams priskirtos vietovės yra apibrauktos apskritimais, uteniškius atitinkantiems aukštaičiams rytiečiams punitininkams rytiniams – kvadratais.

vadinti aukštaičiais rytiečiais. Remiantis tais pačiais kriterijais išskirti A. Salio aukštaičius rytiečius puntininkus vidurinius dadininkus šiame skirstyme atitinkantys rytiečiai penktieji, o aukštaičius rytiečius puntininkus rytinius – rytiečiai šeštieji (Baranovskij 1898: 50–51, 73).

Rytiečių penktųjų tarme, kaip matyti iš A. Baranausko tarmių skirstymo žemėlapiu, rekonstruoto atlikus tarmių aprašų analizę, daugiausia kalbėta Kūpiškyje ir jo apylinkėse, rytiečių šeštųjų – dar ir A. Salio skirstyme juos atitinkančių aukštaičių rytiečių puntininkų vidurinių dadininkų (arba kupiškėnų) ploto vietovėse (žr. Geržotaitė 2015: 133–165; 2018: 174–190) (žr. 1 pav.). Šias dvi tarmes apimantis plotas yra labai panašus į XXI a. 2-ajame dešimtmetyje geolingvistų skiriamą besiformuojantį stambesnę kalbinį darinį – rytinį rytų aukštaičių regiolektą (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 261; Geržotaitė, Mikulėnienė 2014, XIII žemėlapis ir komentaras).

Tiriamosios patarmės XXI a. pradžioje. Naujausi sisteminiai geolingvistiniai tyrimai rodo, kad skiriamoji uteniškių ypatybė beveik nuosekliai išlaikyta visų kartų atstovų kalboje, o kupiškėnų, ypač patarmės ploto pakraščiuose, tiek vidurinės, tiek jaunosios kartos kalboje nėra dėsninga (Aliūkaitė, Bakšienė, Jaroslaviene et al. 2014: 176, 188; Balčiūnienė, Rinkauskienė, Meiliūnaitė 2017: 54–55). Nustatyta, kad kalbinėmis ypatybėmis kupiškėnai panašėja į gretimas stipriąsias panevėžiškių ir uteniškių patarmes. Uteniškių poveikį rodo tai, kad jos pagrindu fiksuojamas besiformuojantis naujasis stambesnis vietinis kalbinis darinys – rytinis rytų aukštaičių regiolektas (su traukos centru Ūtena) – apima ne tik uteniškių, bet ir aplinkinių patarmių, iš jų ir kupiškėnų, plotus (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 261; Geržotaitė, Mikulėnienė 2014, XIII žemėlapis ir komentaras; Mikulėnienė, Meiliūnaitė 2017: 169–195). Šį arealą sieja ir naujojo darinio stabilumą patvirtina iki pat XXI a. pradžios fiksuojama nuosekli nekirčiuoto *o* tarimo kaip *a* vartosena (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 261; Geržotaitė 2016b: 190–191).

Todėl rytų aukštaičių kupiškėnų ir uteniškių plotuose surinkti nuostatų duomenys ne tik papildys tradicinių rytų aukštaičių patarmių subjektyviojo pobūdžio tyrimus, bet ir leis susidaryti išsamesnį vietos jaunuolių savimonėje susiformavusį nagrinėjamojo arealo, taigi ir jame vartojamo varianto, vaizdą.

Tarminės kalbos pieštinių žemėlapių, asociatų klasifikavimo ir analizės principai. Tyrimo anketoje pateikta žemėlapiu (angl. *Draw-a-Map*) užduotis, arba pirmasis iš penkių Denniso Prestono perceptiviojo tyrimo modelio komponentų, tiesiogiai susijęs su ketvirtąja, arba dialekto atpažinimo (angl. *Dialect Identification*), užduotimi. Žemėlapiu patikslinimai implikuoja dar ir trečiąjį, arba variantų taisyklingumo ir patrauklumo vertinimo (angl. “*Correct*” and “*Pleasant*”), šio modelio komponentą (plačiau žr.: Preston 1989; 1999: xxxiv–xxxv; 1999a: 359–373; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016: 97).

Klasifikuojant ir analizuojant šiuose žemėlapiuose vizualizuotas tiriamųjų kalbines nuostatas remtasi Willio Dierckso (Diercks 2002: 51–70) išvalgomis dėl kalbinės gimtinės⁷, realiosios ir aktualiosios distancijos⁸ kategorijomis. Norint įvertinti moksleivių geolingvistinės kompetencijos (ne)tikslumą, atsižvelgta tiek į jau atliktų subjektyviojo, tiek į objektyviojo kalbos variantiškumo tyrimų rezultatus (plačiau žr.: Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014: 257–259; Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017, 174–178, 221–225, 248–253).

Su žemėlapiu užduotimi susijusi tarmiškai kalbančio asmens asociatų užduoties medžiaga klasifikuota remiantis reikšminių žodžių technika (Garrett, Williams, Evans 2005: 37–54). Reikšminių žodžių, kaip filtrinių vienetų, pasirinkimą pirmiausia lėmė tradicinės tarmėtyros atstovo samprata (t. y. NORM'o informantą apibūdinantys požymiai: *sėslus, vietinis, senas, pagyvenęs, vyresnis, kaimas* ir kt.) (Chambers, Trudgill 2004: 28; dar žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė 2014a: 32–33)⁹. Remiantis ankstesniais tarminio sąmoningumo tyrimų rezultatais, reikšminių žodžių tinklas papildytas tokiais filtriniais vienetais kaip *tradicija, pagarba* ir kt. (plačiau žr.: Aliūkaitė 2008a: 23–45; Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016a, 20–21; Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 69–76).

Reikšminių žodžių pagrindu išskirtos asociatų grupės apima pirmuosius moksleivių nurodytus tarminės kalbos asociatus. Atliekant kokybinę išskirtų grupių analizę, t. y. norint rekonstruoti sociolingvistinį tarmės atstovo portretą, remtasi visų asociatų (taigi ir keleriopų) medžiaga.

2. TARMINIO KODO VARTOSENOS AKTYVUMAS IR SRITYS KUPIŠKIO IR UTENOS JAUNUOLIŲ POŽIŪRIU

Duomenų analizė rodo, kad abiejose vietovėse apklausti gimnazistai teigė mokantys tarmę (tarmiškai kalbėti) (žr. lentelę). Daugiausia ją moka tarp Utenos (73,53 proc.), mažiausiai – tarp Kùpiškio (24,37 proc.) tiriamųjų.

Paklausti, kokią tarmę moka, jaunieji tyrimo dalyviai dažniausiai nurodė *aukštaičių* arba *aukštaitiškai, aukštaitišką, rytų aukštaičių*. Vienas kitas Kùpiškio

⁷ Perceptyviosios dialektologijos tyrimuose kalbine gimtine (angl. *Linguistic Homeland*) yra vadinama individo kalbinė aplinka ir yra siejama su tos aplinkos kalbiniais bei erdviniais atstumais (Diercks 2002: 51).

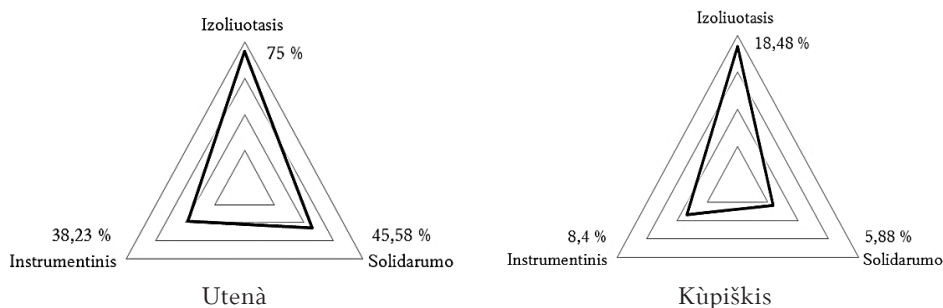
⁸ Vertinant kalbos variantus ir juos lokalizuojant žemėlapyje skiriama realioji (objektyvioji) ir aktualioji (neatitinkanti geografinių parametrų) distancijos (Diercks 2002: 51; Aliūkaitė 2009: 172).

⁹ Angl. *non-mobile older rural male*. Liet. *sėslus vyresnio amžiaus kaimo gyventojas (vyras)*.

moksleivis savo atsakymus patikslino, pvz., parašė, kad moka *kupiškėnų* (Kp_M01), *kupiškėnų tarmę* (Kp_M17), *kupiškėnišką* (Kp_M28), *kupiškėnų (aukštaičių)* (Kp_M57), *kupiškėniškai* (Kp_V12) ir pan.¹⁰ Galimą tapatinimąsi ne su savos, bet kaimyninės rytų aukštaičių panevėžiškių patarmės kalbine raiška rodo tai, kad vienas iš Kūpiškio tiriamųjų nurodė mokantis *biržietišką* (Kp_M55) tarmę.

Tos pačios nuostatos išryškėjo ne tik tarmės mokėjimo, bet ir jos vartojimo atžvilgiu (žr. lentelę). Iš tiriamųjų atsakymų matyti, kad aktyviais tarmės vartotojais save laiko Utenės moksleiviai. Nuo šios raiškos labiausiai atsiriboti linksta Kūpiškio jaunuoliai. Tokį gimnazistų pasirinkimą galėjo lemti mažesnė jų gimtosios vietos nei urbanizacijos centru laikomos Utenės (savi)vertė (plačiau žr.: Aliūkaitė, Bakšienė, Jaroslaviėnė et al. 2014: 174; Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 77).

Šiuos rezultatus papildė atsakymai į domenų teorija grįstą tyrimo anketos klausimą, kur ir su kuo kalbama tarmiškai (plačiau žr.: Fishman 1972: 15–32; Hagen 1989: 48–61; Aliūkaitė, Valikonė 2012: 7–20)¹¹. Susisteminius duomenis, matyti, kad tarminį kodą abiejų vietovių moksleiviai vartoja tiek su šeima (arba izoliuotajame domene), tiek su draugais (solidarumo domene), tiek su mokytojais ir visais kitais gimtųjų vietovių žmonėmis (instrumentiniame viešajame domene) (žr. 2 pav.)¹².

2 PAV. Tarmės vartojimo domenai tiriamuosiuose punktuose jaunuolių požiūriu¹³

¹⁰ Darbe vartojami tokie vietovių trumpiniai: Kūpiškis – Kp, Utenė – Ut; M ir V raidėmis nurodyta tirtųjų lytis; skaičiais – anketų numeriai.

¹¹ Skiriami izoliuotieji domenai apima artimąją namų aplinką, šeimos narius, solidarumo – draugus, instrumentiniai viešieji – viešąsias erdves, nepažįstamus asmenis (Hagen 1989: 53; dar žr. Aliūkaitė, Valikonė 2012: 9).

¹² Nustatant tarminės kalbos vartojimo sritis, atsižvelgta į dviejų anketos klausimų atsakymus: *Kur kalbama tarmiškai, Su kuo kalbama tarmiškai*.

¹³ Pridurtina, kad ne visi moksleiviai, pažymėję, kad kalba tarmiškai, nurodė, kur ir su kuo ši kodą vartoja. Tokie žymėjimai sudaro: kur – 21,01 (su kuo – 15,97) proc. Kūpiškio ir 63,24 (61,11) proc. Utenės jaunuolių anketose.

Nors tarmiškai kalbama visur ir su visų kartų atstovais, tačiau, kaip matyti iš 2 paveikslo, nevienodu dažnumu. Abiejų vietovių jaunuoliai teigia, kad daugiausia tarmę vartoja su šeimos nariais, giminaičiais namuose (arba izoliuotajame domene). Fiksuotas tarmės vartojimas artimiausioje aplinkoje, atrodytų, leistų kalbėti apie optimistines abiejų šnektų gyvavimo perspektyvas. Vis dėlto tik tarp Utenės jaunuolių ryškėja stipresnis polinkis ją išlaikyti.

Nuo tarminio kodo daugiausia linkstantys atsiriboti Kùpiškio jaunuoliai rečiausiai tarminę raišką renkami ne instrumentiniame viešajame, bet solidarumo domene. Tokie rezultatai gali būti susiję su įvairių viešų renginių metu tenkančiu didesniu dėmesiu gimtajai šnektai.

Taigi tarminį kodą vienokiu ar kitokiu laipsniu, manytina, vartoja abiejų partarmių atstovai. Utenės jaunuolių šnektą, turimais duomenimis, laikytina gyvybingiausia, o Kùpiškio tiriamųjų, nors fiksuota visuose domenuose, – nykstančia.

3. TARMINĖS KALBOS VAIZDINIAI PIEŠTINIUOSE ŽEMĖLAPIUOSE

Aptartus tarminio kodo vartosenos aktyvumo ir vartosenos sričių (domenų) rezultatus papildoma jaunųjų kalbos bendruomenės narių sužymėti pieštiniai žemėlapiai¹⁴.

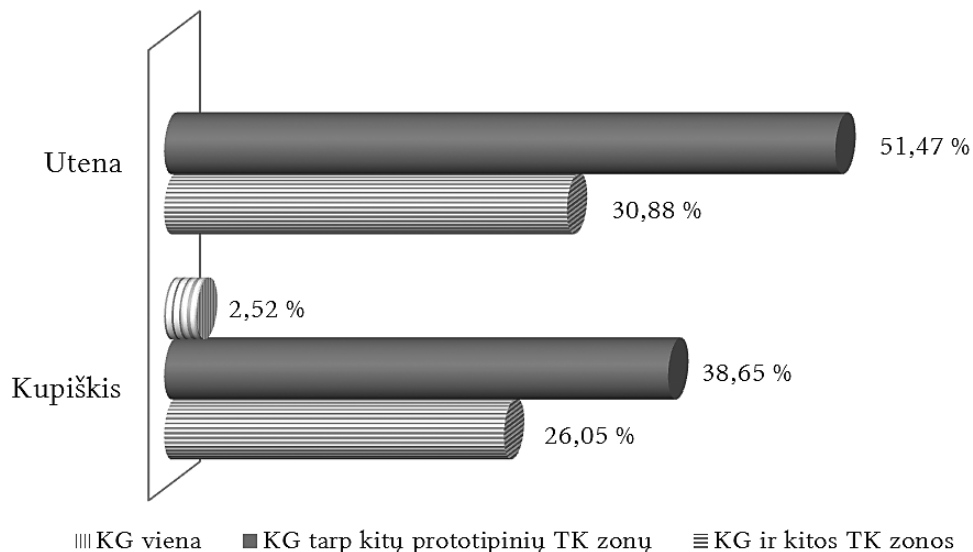
Remiantis jais, skirtini trys kalbinės giminės, kaip tarminės zonos, įtraukimo į žemėlapius būdai (žr. 3 pav.).

Mažiausiai esama žemėlapių, kuriuose kalbinė giminė jaunųjų kalbos vartotojų nurodoma kaip vienintelė tarminė raiška pasižyminti vietovė. Dažniausiai ji žymima kartu su kitomis prototipinėmis tarmiškumo zonomis.

Trečiajam kalbinės giminės įtraukimo į žemėlapius tipui priskirtini dvejojai abiejų vietovių gimnazistų sužymėti žemėlapiai. Vienu atveju gimtoji vietovė žymima žemėlapiuose, kuriuose visas kalbos plotas suskaidomas suvokimo izoglosėmis, atskiriančiomis žemaičius ir aukštaičius, žemaičius, aukštaičius, dzūkų ir pan.¹⁵ Kitu atveju kalbinė giminė su tarmiškumu siejama tada, kai tiriamieji nurodo, kad šiuo kalbos kodu kalbama visoje Lietuvoje.

¹⁴ Žemėlapių užduoties niekaip nesužymėjo 5,04 proc. Kùpiškio ir 1,47 proc. Utenės moksleivių.

¹⁵ Dėl termino *suvokimo izoglosės* (angl. *Perceptual Isoglosses*) žr.: Preston 1999a: 361; Aliūkaitė 2009: 165.

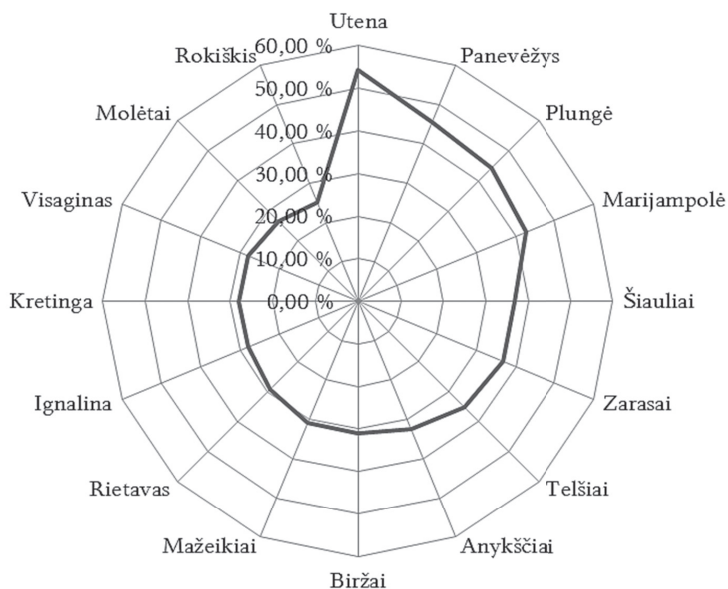
3 PAV. Kalbinė giminė (KG), kaip tarminės kalbos (TK) zona, pieštiniuose žemėlapiuose tiriamųjų punktų jaunuolių požiūriu

Plačiau aptartina kalbinės giminės, taigi ir joje vartojamo varianto, vaizdinį bene labiausiai išryškinanti antroji jaunųjų uteniškių ir kupiškėnų sužymėtų žemėlapių (t. y. KG tarp kitų prototipinių TK zonų) grupė.

3.1. Utenės jaunuolių kalbinės giminės vaizdinys. Duomenys rodo, kad daugiau nei pusė Utenės jaunuolių prototipiškiausia tarmiškumo zona pirmiausia linksta laikyti savo kalbinę giminę (žymėjimai sudaro 54,41 proc. visų šio miesto respondentų anketų) (žr. 4 pav.).

Taigi, tiek deklaruodami tarminio kodo vartosenos aktyvumo nuostatas (tarmiškai kalba 60,29 proc.), tiek tapatindami savąjį miestą su tarminių kodų vartosenos zonomis (54,41 proc.), šie moksleiviai patvirtina esantys aktyvūs tarminės raiškos atstovai.

Iš geografiškai artimesnių ar vos toliau esančių ir, matyt, stipriu tarmiškumu išsiskiriančių Utenės tiriamųjų nurodytų vietovių minėtinas Panevėžys (45,59 proc.), Zarasai (36,76 proc.), Anykščiai (32,35 proc.), Biržai (30,88 proc.) (žr. 4 pav.). Pridurtina, kad Panevėžys nurodytas ir toje prototipines tarmiškumo zonas išryškinančių Utenės moksleivių žemėlapių dalyje (ji sudaro 17,6 proc. šių respondentų žemėlapių), kurioje jų kalbinė giminė nėra pažymėta.

4 PAV. Utenos jaunuolių prototipiškiausios tarmiškumo zonos

Be jau išvardytų vietovių, daugiau nei ketvirtadalis šio miesto moksleivių nurodė kaimyninę Ignaliną, Visaginą (po 27,94 proc.), Molėtus (26,47 proc.), Rokiškį (25 proc.). Straipsnyje analizuojamą Kūpiškį, kaip tarminės raiškos zoną, pažymėjo vos daugiau nei penktadalis (20,59 proc.) Utenos jaunuolių.

Taigi jaunųjų uteniškių savimonėje kalbinės gimtinės ribų sistemą grindžia vadinamasis realusis atstumas, t. y. kalbinės gimtinės ribos brėžiamos ties gimtąja ir viena kita kaimynine vietovėmis. Prie šių pridėjus į Utenoje vartojamos kalbinės raiškos poveikio plotą patenkančias jaunuolių nurodytas tolesnes zonas kalbinės gimtinės ribos, galima teigti, beveik sutaptų su XXI a. antrajame dešimtmetyje geolingvistų išskirto rytinio rytų aukštaičių regiolekto ribomis (žemėl. Ut_M13 žr. 5 pav.).

Iš moksleivių komentarų matyti, kad Utenos ir apylinkių kalbinis kodas vertinamas labiau teigiamai nei neigiamai. Teigiama, kad čia kalbama „aukštaitiškai, graži tarmė [...]“ (Ut_M21). Panašios jaunuolių nuostatos fiksuotos ne tik dėl kalbinės gimtinės, bet ir kaimyninių Zarasų, Anykščių, Ignalinos, Molėtų, Rokiškio, Panevėžio zonų tarminės raiškos, pvz.: *aukštaitiškai kalba, kalba graži, netaisiklinga* (Ut_M15), *aukštaičių, graži* (Ut_M35), *graži, maloni, taisyklinga* (Ut_M37)¹⁶.

¹⁶ Tiriamųjų komentarų kalba netaisyta.

Jaunųjų rytų aukštaičių – kupiškėnų ir uteniškių – kalbinės giminės vaizdiniai

Ut_M11

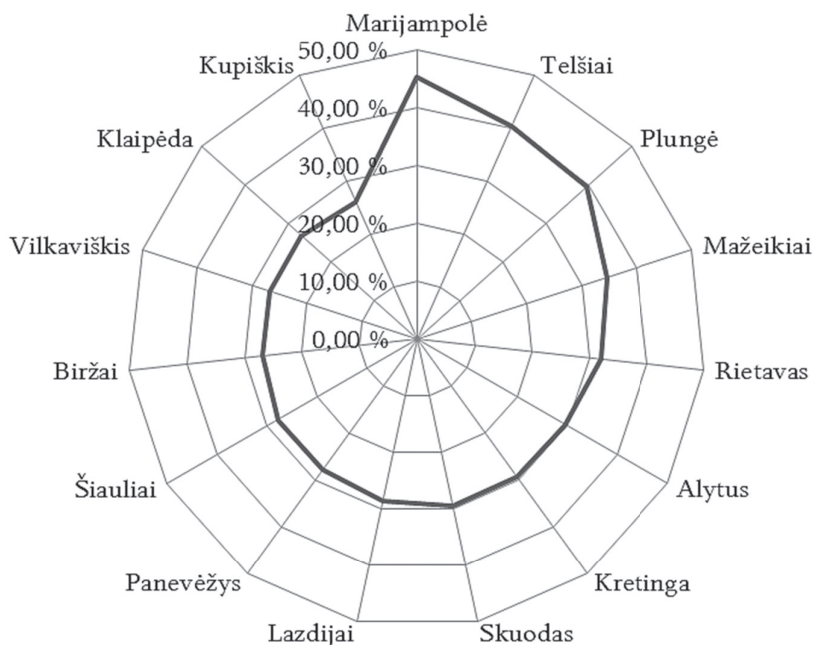

Ut_M13

5 PAV. Utenos jaunuolių kalbinės giminės tarp kitų prototipinių tarmiškumo zonų žymėjimo žemėlapiuose pavyzdžiai

Prototipiškiausia tarmine zona po kalbinės giminės šiuose žemėlapiuose žymėtas Panevėžys, jaunųjų uteniškių požiūriu, laikytinas viena iš vietovių, kuriose „labiausiai pabrėžtos tarmės ir savitumas [...]“ (Ut_M05). Pastebima, kad Panevėžyje „[...] keistas kirčiavimas, kaip šiauliečių [...]“ (Ut_M21). Vis dėlto dažniausiai tiriamieji nurodo, kad tiek jų kalbinėje giminėje, tiek Panevėžyje ir kitose vietovėse kalbama tiesiog *aukštaitiškai*.

3.2. Kùpiškio jaunuolių kalbinės gimtinės vaizdinys. Priešingai nei Utenòs, Kùpiškio jaunuoliai rytų aukštaičių plote pirmiausia išskyrė Pānevėžį (27,73 proc.) ir Bìržus (26,89 proc.) (žr. 6 pav.).

6 PAV. Kùpiškio jaunuolių prototipiškiausios tarmiškumo zonos

Kalbinę gimtinę tarp prototipinių tarmiškumo zonų šie moksleiviai žemėlapiuose žymėjo du kartus rečiau (26,05 proc.) nei jaunieji uteniškiai (plg. 54,41 proc.). Tarp tokių vietovių Kùpiškis vietos jaunuolių žemėlapiuose dažniau yra neįtraukiamas (49,45 proc.) nei įtraukiamas (26,05 proc.). Taigi nuostatų duomenys, matyt, rodo Kùpiškio moksleivių polinkį atsiriboti nuo savo tarminio kodo, kurį, kaip jau minėta, deklaravo vartojanti tik nedidelė dalis (14,29 proc.) apklaustųjų.

Be kalbinės gimtinės, Pānevėžio ir Bìržų, panašus tarmiškumo laipsnis, Kùpiškio moksleivių nuomone, būdingas tik Pāsvaliui (22,69 proc.). Straipsnyje nagrinėjama Utenà, matyt, vertinama kaip silpnesnio tarmiškumo zona (žr. 6 pav.).

Nors Kùpiškio tiriamieji teigia nesantys aktyvūs tarminio kodo vartotojai, savo kalbinę raišką vertina ypač teigiamai (žemėl. Kp_M68 žr. 7 pav.).

Jaunųjų rytų aukštaičių – kupiškėnų ir uteniškių – kalbinės giminės vaizdiniai

Kp_M42

Kp_M68

7 PAV. Kūpiškio jaunuolių kalbinės giminės tarp kitų prototipinių tarmiškumo zonų žymėjimo žemėlapiuose pavyzdžiai

Šių jaunuolių žodžiais tariant, *kupiškėnų – gražiausia* (Kp_M01), *kupiškėnų (graži)* (Kp_M20), *kupiškėnų, netaisyklinga, graži* (Kp_M28), *graži* (Kp_M31), [...] *graži, taisyklinga* (Kp_M68), [...] *labai graži* (Kp_V20), [...] *graži*,

netaisyklinga (Kp_V26), *Kupiškio – viena gražiausių* (Kp_M70). Kai kada estetiškas vietos kalbinio varianto vertinimas (*man gražiausia kupiškėnų tarmė* [...]) dar ir argumentuojamas ([...] *nes aš prie jos įpratusi, moku ir suprantu*, Kp_M67). Kūpiškio kalbinis kodas yra savas kodas, todėl, matyt, yra vertinamas palankiai.

Fiksuotas vienas kitas atvejis, kai nuo savojo kalbinio varianto yra atsiribojama. Kūpiškėnų patarmė, kuri moksleivių žemėlapiuose paprastai yra siejama su pačiu Kūpiškiu (žemėl. Kp_M68 žr. 7 pav.), perkeliama į kaimyninį Pānevėžį (Kp_M23) arba Pānevėžį ir Pāsvalį (Kp_M17).

Tiek tarminio kodo vartosenos aktyvumo, tiek kalbinės gimtines, kaip tarminės raiškos zonos, žymėjimų žemėlapiuose nuostatos apibendrintinos vieno iš Kūpiškio jaunuolių žodžiais: „[...] Kūpiškėnai turi savo tarmę, kuria daugiausia kalbama kaimuose. Netaisyklinga. Mano nuomone ši tarmė nėra labai graži, tačiau ji yra unikali“ (Kp_M29).

Taigi iš abiejų punktų jaunųjų kalbos vartotojų ir vertintojų žymėjimų žemėlapiuose matyti, kad kalbines gimtis su tarminė raiška labiausiai linksta sieti aktyvesniais šios raiškos vartotojais save įvardiję Utenės moksleiviai. Kurdami aktualią distanciją su gretimos patarmės vietovėmis, iš jų pirmiausia su Pānevėžiu ir kitomis, Kūpiškio gimnazistai linksta atsiriboti nuo savojo tarminio kodo.

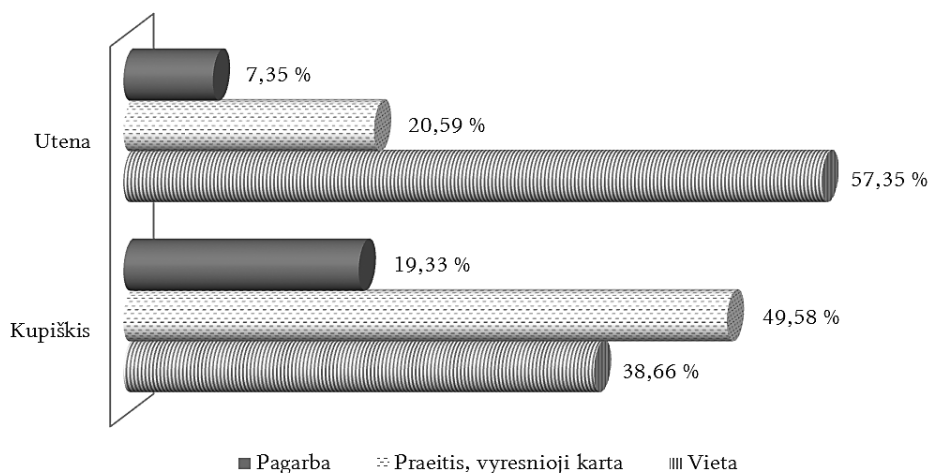
Pridurtina, kad Kūpiškio jaunuolių žymėjimų žemėlapiuose analizė labiau nei Utenės respondentų patvirtina ankstesniais jaunųjų kalbos vartotojų nuostatų tyrimais išryškėjusią tendenciją su tarminė raiška pirmiausia asocijuoti ne rytų, bet vakarų (pvz., Plūngė, Telšiai) ir pietvakarių (pvz., Marijāmpolė) lietuvių kalbos ploto vietoves (Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 147).

4. TARMINĖS KALBOS ATSTOVO PORTRETAS ASOCIATŲ DUOMENIMIS

Asociatų duomenys rodo, kad apklaustų gimnazistų vaizdiniuose tarminio kodo, arba NORM'o, informantą tradicinės dialektologijos tyrimuose apibūdinantys požymiai yra ryškūs.

Du iš jų – šio kodo vartotojo siejimas su vieta ir praeities, vyresniosios kartos raiška – yra svarbiausi abiejų vietovių tiriamiesiems (žr. 8 pav.)¹⁷.

¹⁷ Šią anketos užduotį praleido 3,36 proc. Kūpiškio moksleivių.

8 PAV. Tarminės kalbos asociatai tiriamųjų vietovių jaunuolių požiūriu

Dažniausiai su vieta, kaip matyti iš 8 paveikslo, šio kodo atstovą linksta sieti Utenos (57,35 proc.), rečiausiai – Kùpiškio (38,66 proc.) moksleiviai. Ši asociatą rodo iš jaunuolių atsakymų išryškėjusios su vieta susijusios regiono, savo ar gimtojo krašto, gimtinės, kilmės kategorijos: *su jo gimtuoju kraštu* (Ut_M31), *su jo kilmės vietoje (žemaitis, aukštaitis ir t. t.)* (Ut_M39), *iš kur yra kilęs* (Kp_M10), *su gyvenamąja vieta (miestu, regionu)* (Kp_M14), *su savo kraštu* (Kp_M25), *su savo gimtąja vieta* (Kp_M59), *su tuo regionu iš kurio jis yra kilęs* (Kp_V42).

Net 45,59 proc. (iš 57,35 proc.) su vieta tarminę raišką asocijuojančių Utenos tiriamųjų išskyrė *kaimą* arba *kaimietį*, pvz.: *kaimas arba labai mažas miestelis* (Ut_M24), *dažnai asocijuojasi su kaimu* (Ut_M38), *su žmogumi, kilusiu iš kaimo* (Ut_V10), *su mažo miestelio žmogumi* (Ut_V13), *su kaimiečiais* (Ut_V21).

Kaimo požymis (jis verbalizuojamas kaimo, mažesnio miestelio, kaimiečio ir kt. kategorijomis) yra svarbus 24,37 proc. (iš 38,66 proc.) Kùpiškio moksleivių, pvz.: *su tokiu žmogumi, kuris yra kilęs arba gyvena kaime* (Kp_M15), *tarmiškai kalbantis žmogus asocijuojasi su kaimiečiu* (Kp_M26), *su kaimu, kuo kaimas toliau nuo miesto* (Kp_M66), *su kaimiška gyvenamąja aplinka* (Kp_M68), *dažniausiai su „gyliu“ kaimu* (Kp_V01). Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, šiuo požymiu paprastai žymima vietos nuoroda. Ji, išskyrus vieną kitą atvejį, yra vertinama neutraliai.

Taigi vietos (ne kaimo) požymis abiejų tiriamųjų punktų jaunųjų kalbos vartotojų (Kùpiškio – 14,29 proc., Utenos – 11,76 proc.) tarminio kodo vaizdiniuose nėra stipriai siejamas su regioniniu variantiškumu. Tokios nuostatos gali būti susijusios su XXI a. pradžios geolingvistų tyrimais nustatytu tarmiškumo nevienalytiškumu, skirtingu jo stiprumu analizuojamame areale (Aliūkaitė,

Bakšienė, Jaroslavienė et al. 2014: 174–178, 184–188)¹⁸. Tarmine raiška kalbančiojo tapatinimas su kaime gyvenančiu asmeniu, kaimo žmogumi (arba kaimiečiu) gali reikšti ir tam tikrą atsiribojimą. Tokiu atveju tarminį kalbėjimą su vieta sietų gerokai didesnė Kūpiškio ir Utenės gimnazistų dalis.

Beveik pusei Kūpiškio (49,58 proc.) moksleivių tarminis kodas asocijuojasi su praeitimi, vyresniąja karta: *su senove, su praeitimi* (Kp_M20), *su mūsų senelių laikais* (Kp_M37), *su praeities Lietuva* (Kp_V45), *su amžiumi. Senesni žmonės dažniau kalba tarmiškai* (Kp_M27), *daugiausia su senesnio amžiaus žmonėmis* (Kp_M39). Tarminės raiškos siejimas su *20 amžiumi ir tradicijomis* (Kp_V03) ar *su senove. Senelių, prosenelių laikais* (Kp_V08), tikėtina, rodo Kūpiškio jaunuolių nuostatas atsiriboti nuo šio kalbinio varianto (Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Geržotaitė 2017: 117). Šiuos asociatus dar rečiau vardijo Utenės tiriamieji (20,59 proc.), pvz.: *senąja Lietuva* (Ut_M04), *su senove* (Ut_M14), *žmogus kalbantis tarmiškai man asocijuojasi su seneliais, proseneliais, kurie anksčiau taip kalbėdavo* (Ut_M02), *viriausio amžiaus žmones* (Ut_M25) (žr. 8 pav.).

Glaudžiai tarpusavyje susijusius kelis požymius apimanti asociatų grupė rodo, kad tarminis kodas jauniems kalbos bendruomenės nariams, iš jų pirmiausia Kūpiškio tiriamiesiems, yra beveik beišnykstantis ar išnykęs vyresnės kartos, vartojančios ar vartojusios autentišką dialektą, variantas: *man tarmiškai kalbantis žmogus asocijuojasi su senove, kaimu, nes jauni žmonės šiais laikais mažai bekalba tarmiškai* (Kp_M41), *dabar jau su atsiminimais ir senyvais žmonėmis* (Kp_V15).

Rečiausiai į gimnazistų tarminės kalbos atstovo vaizdinį įtrauktas *pagarbos* požymis. Jis daugiausia būdingas Kūpiškio jaunuoliams (19,33 proc.), pvz.: *su savo tarmės saugojimu, dažniausiai tarmiškai kalbantys žmonės, didžiujasi ja* (Kp_M05), *su savo kraštą gerbiančiu žmogumi* (Kp_M67), *toks žmogus atrodo, kad labai myli savo kraštą ir puoselėja jo tradicijas, šnektą, tarmę* (Kp_M63). Tokios nuostatos gali būti pagrįstos simuliacija, nes šių jaunuolių ribojimasis nuo tarminės raiškos yra nuoseklus.

Tarmiškai kalbantis žmogus su pagarba kalbai, kultūrai, kraštui rečiau asocijavosi Utenės (7,35 proc.) moksleiviams, pvz.: *su žmogumi, kuris nori išsaugoti kuo daugiau Lietuvos kultūros* (Ut_M16), *su žmogumi, kuris stengiasi puoselėti lietuvių kultūrą* (Ut_M29), *su žmonėmis kurie myli savo kalbą* (Rk_V13).

Tradicinėje dialektologijoje įtvirtintą tarminio kodo atstovo portretą dar labiau išryškina kelis asociatus apimantys atvejai, pvz.: *su senovės gyvenimu, senesniais žmonėmis* (Kp_M13), *su kaimu, senais žmonėmis* (Kp_M51), *su senyvo amžiaus, senų laikų žmonėmis, žmonėmis iš kaimo* (Kp_M32), *kaimu, senove, žemės*

¹⁸ Panašius rezultatus atskleidė Kūpiškio ir Anykščių rajonuose atliktas sociologinis tyrimas. Remiantis jais matyti, kad regioninį tapatumą žmonės sieja ir su tarpe, tačiau, jaunimo požiūriu, „aukštaitiškumas nebeprisklaidys nuo gyvenamosios vietos“ (Savoniakaitė 2003: 105).

ukiu užsiimančiu žmogumi (Ut_M07), su iš kaimo kilusiu žmogumi, senesniu žmogumi (Ut_M13), su senyvo amžiaus žmogumi, kaimiečiu arba žemaičiu (Ut_M19), su senu žmogumi, ne su jaunimu, iš mažesnio miesto ar kaimo (Ut_M34) ir kt. Šie ir kiti pavyzdžiai rodo, kad aptariamojo kodo asmens vaizdinys respondentų savimonėje yra labiau teigiamas.

Kiti požymiai jaunųjų rytų aukštaičių tarminės kalbos vaizdiniuose yra blankūs arba visai yra iš jų eliminuoti. Pavyzdžiui, 8 paveiksle neatsispindintis išsilavinimas tarp abiejų punktų tiriamųjų paminėtas vos kartą ar du. Panašios moksleivių nuostatos fiksuotos ir dėl tarmiškai kalbančio žmogaus siejimo su neišprususiu asmeniu.

IŠVADOS

Perceptyviosios dialektologijos metodologiniais principais atlikto tradicinių rytų aukštaičių patarnių – kupiškėnų ir uteniškių – plote (arba šiuo metu besiformuojančio rytinio rytų aukštaičių regiolekto areale) esančių vietovių jaunuolių kalbinės gimtinės vaizdinių tyrimo duomenys leidžia apibendrinti kalbinį šio regiono vaizdą.

Duomenų analizė rodo, kad su tarminė raiška labiau save linksta sieti Utenės moksleiviai. Tarp Kùpiškio jaunuolių fiksuojamos atsiribojimo nuo savojo kalbinio kodo nuostatos. Tokį šių kalbos vartotojų ir vertintojų požiūrį galėjo lemti gimtosios vietos (savi)vertė.

Panašūs rezultatai gauti susisteminius tarminio kodo vartosenos sričių (domenų) medžiagą. Nors abiejų vietovių moksleiviai teigia tarmiškai kalbantys visur ir su visų kartų atstovais (t. y. visuose domenuose), tarp Utenės respondentų ryškėja stipresnis polinkis išlaikyti savąjį kalbinį variantą. Kùpiškiui būdinga kalbinė raiška vietos jaunuolių vertinama tik kaip artimiausios aplinkos (izoliuotojo domeno) raiška.

Pieštiniai (mentaliniai) žemėlapiai atskleidžia, kad kalbinę gimtinę su tarmiškumo zonomis labiausiai linksta tapatinti Utenės gimnazistai. Kurdami aktualiąją distanciją su gretimos patarmės vietovėmis, iš jų pirmiausia su Pānevėžiu, Kùpiškio jaunuoliai, matyt, atsiriboja nuo savos tarminės raiškos.

Tarmiškai kalbantį žmogų su kaimu asociuoja tiek Kùpiškio, tiek Utenės tiriamieji. Tarminį kodą kaip vyresniųjų žmonių, praeities kalbinę raišką labiau linksta vertinti Kùpiškio jaunuoliai. Pastariesiems dažniau nei Utenės moksleiviams tarminė raiška yra neatsiejama dar ir nuo pagarbos kalbai, kultūrai ir kraštui.

Utenės tiriamųjų žemėlapiuose brėžiamos kalbinės gimtinės varianto ribos beveik sutampa su XXI a. 2-ajame dešimtmetyje geolingvistų išskirto rytinio rytų aukštaičių regiolekto ribomis. Į šį kalbinį darinį labai panašus rekonstruotame A. Baranausko tarnių skirstymo žemėlapyje rytiečių penktųjų, arba

Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio tarmių klasifikacijos rytų aukštaičių kupiškėnų, ir juos supančių šeštųjų, arba uteniškių, arealas.

Iš verbalizuotų ir vizualizuotų jaunųjų kalbos vartotojų nuostatų išryškėję variantiškumo vaizdiniai beveik sutampa su istoriniu objektyviuoju ne tik tiriamųjų kalbinės giminės, bet ir visos rytinės lietuvių kalbos ploto dalies kalbiniu variantiškumu.

LITERATŪRA

Aliūkaitė Daiva 2007: *Tarminis kalbėjimas ir bendrinė kalba: objektyviųjų ir subjektyviųjų skirtumų kultūrinė vertė*. Daktaro disertacija. Rankraštis. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Aliūkaitė Daiva 2008: Tarmių ypatybių vertė kultūriniu požiūriu: Lyduokių šnektas. – *Respectus Philologicus* 13(18)A, 129–142.

Aliūkaitė Daiva 2008a: Tarmiškai kalbančio žmogaus stereotipai: apriorinės eilinių kalbos bendruomenės narių nuostatos. – *Respectus Philologicus* 14(19), 23–45.

Aliūkaitė Daiva 2009: Perceptyviniai dialektų tyrimai: mentalinis žemėlapis. – *Respectus Philologicus* 15(20), 164–179.

Aliūkaitė Daiva, Bakšienė Rima, Jaroslaviėnė Jurgita et al. 2014: Punktų tinklo tankis geolingvistinės skirties *aukštaičiai* : žemaičiai požiūriu. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis, 129–196.

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014: Geolektų ir regioninių dialektų formavimosi ypatumai Lietuvoje. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis, 257–262.

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2014a: Geolingvistika: ideologija, teorija ir metodai. Pagrindinės sąvokos. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis, 29–47.

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2016: Perceptyvosios dialektologijos instrumentai ir tyrimų kryptys: variantų arealai mentaliniuose žemėlapuose (Biržų atvejis). – *Acta Linguistica Lithuanica* LXXIV, 89–120.

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2016a: Lietuvos gimnazistų požiūris: išsilavinimas Lietuvos gimnazistų vaizdiniuose. – *Verbum* 7, 17–33. Prieiga internete: <http://www.zurnalai.vu.lt/verbum/article/view/10283> [žiūrėta 2019-09-15].

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė, Čepaitienė Agnė, Geržotaitė Laura 2017: *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyvosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Aliūkaitė Daiva, Valikonė Jolanta 2012: Bendrinės kalbos ir tarmės domenai. – *Verbum* 3, 7–20.

Balčiūnienė Asta, Rinkauskienė Regina, Meiliūnaitė Violeta 2017: Kupiškėnų ir uteniškių paribio šnektų fonetinė kaita XXI a.: Vabalninko, Daršiškių ir Salamiesčio punktų atvejais. – *Lituanistica* 1(107), 38–60.

Baranovskij Antonij [=Барановский Антоній] 1898: *Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарѣ*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.

Chambers Jack K., Trudgill Peter 2004: *Dialectology*. Second Edition. Cambridge University Press.

Čepaitienė Agnė 2018: *XXI a. pradžios aukštaičių patarmių kaita: gretinamasis geolingvistinis aspektas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Dailey-O’Cain Jennifer 1999: The Perception of Post-Unification German Regional Speech. – *Handbook of Perceptual Dialectology* 1. Ed. Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 227–242.

Diercks Willy 2002: Mental maps. Linguistic-Geographic Concepts. – *Handbook of Perceptual Dialectology* 2. Ed. Daniel Long, Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 51–70.

Eckert Penelope 1997: Age as a Sociolinguistic Variable. – *Handbook of Sociolinguistics*. Ed. Florian Coulmas. Oxford: Blackwell, 151–167.

Evans Betsy 2002: Attitudes of Montreal Students towards Varieties of French. – *Handbook of Perceptual Dialectology* 2. Ed. Daniel Long, Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 71–93.

Fishman Johsua A. 1972: The Relationship Between Micro- and Macro-sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When. – *Sociolinguistics*. Eds. John Bernard Pride, Janet Holmes. Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 15–32.

Garrett Peter, Williams Angie, Evans Betsy 2005: Accessing Social Meanings: Values of Keywords, Values in Keywords. – *Acta Linguistica Hafniensia: International Journal of Linguistics* 37(1), 37–54.

Geržotaitė Laura 2015: Geolingvistinė Antano Baranausko lietuvių tarmių klasifikacijos analizė. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 4, sud. Vilija Ragaišienė, Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 133–165.

Geržotaitė Laura 2016a: Vartotojo veiksnys: subjektyvusis Lenkijos lietuvių šnektų vaizdas mentaliniuose žemėlapiuose. – *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Asta Leskauskaitė, Vilija Ragaišienė, Laura Geržotaitė, Nijolė Birgelienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 321–339.

Geržotaitė Laura 2016b: *Lietuvos tarmių klasifikacijos tyrimas geolingvistiniu aspektu*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Geržotaitė Laura 2018: Nauji duomenys Antano Baranausko lietuvių tarmių skirstymo rekonstrukcijai. – *Linguistica Lettica* 26, 174–190.

Geržotaitė Laura, Čepaitienė Agnė 2016: Vilkaviškio jaunuolių kalbinė gimtinė: ribos, taisyklingumo ir patrauklumo vertės. – *Verbum* 7, 84–100. Prieiga internete: <http://www.zurnalai.vu.lt/verbum/article/view/10288> [žiūrėta 2019-09-10].

Geržotaitė Laura, Mikulėnienė Danguolė 2014: Geolektų ir regiolektų formavimasis Lietuvoje: žemėlapis ir komentarai. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis, XIII žemėlapis ir komentarai (sp. įklijai).

Girdenis Aleksas, Zinkevičius Zigmas 1966: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra* 14, 139–147.

Hagen Anton M. 1989: Frisian and Education in the Netherlands. – *Dialect and Education: Some European Perspectives*. Eds. Jenny Cheshire, Viv Edwards, Henk Musterman, Bert Weltens. Clevedon: Multilingual Matters, 48–61.

LKTChr 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Long Daniel 1999: Geographical Perception of Japanese Dialect Regions. – *Handbook of Perceptual Dialectology* 1. Ed. Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 177–198.

Mikulėnienė Danguolė 2018: *Multimodalusis tarmėtyros modelis: vietinės lenkų kalbos variantiškumo Lietuvoje tyrimo galimybės*. Prieiga internete: http://www.lenkutamės.ffl.vu.lt/files/mikuleniene_%20tarmetyros_modelis.pdf [žiūrėta 2019-10-05].

Mikulėnienė Danguolė, Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija, Geržotaitė Laura, Birgelienė Nijolė 2016: *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Mikulėnienė Danguolė (sud. ir aut.), Meiliūnaitė Violeta (sud. ir aut.) 2014: *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*. Vilnius: Briedis.

Mikulėnienė Danguolė, Meiliūnaitė Violeta 2017: Tarmiškumo matmuo Lietuvos etnografinių regionų struktūroje. – *Naujos regionų tapatybės konstravimas. Integralumas, sumanumas, konkurencingumas*, sud. Arūnas Augustinaitis, Jolanta Zabarškaitė, Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė et al. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 169–195.

Morkūnas Kazys 1977: Įvadas. – *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*. Vilnius: Moks-
las, 7–18.

Preston Dennis 1989: *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*. Dordrecht: Foris.

Preston Dennis 1999: Introduction. – *Handbook of Perceptual Dialectology 1*. Ed. Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, xxiii–xl.

Preston Dennis 1999a: A Language Attitude Approach to the Perception of Regional Variety. – *Handbook of Perceptual Dialectology 1*. Ed. Dennis Preston. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 359–373.

Salys Antanas 1933: Kelios pastabos tarmių istorijai. – *Archivum Philologicum 4*, 21–34.

Salys Antanas 1935: *Lietuvių kalbos tarmės*. Rankraščio teisėmis. Kaunas.

Salys Antanas 1946: *Lietuvių kalbos tarmės*. Rankraščio teisėmis. Tübingenas.

Savoniakaitė Vida 2003: Aukštaičiai: „ribų“ sampratos. – *Lituanistica 3(55)*, 101–112.

Zinkevičius Zigmąs 1969: Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą. – *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*. A serija 3(31). Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 365–380.

Images of Linguistic Homeland of the Young Eastern *Aukštaitians* of Kupiškis and Utena

SUMMARY

The article deals with the images of linguistic homeland of young people from locations within the area of the traditional Eastern *Aukštaitian* subdialects of Kupiškis and Utena. The material surveyed in the study consists of the data from the research study conducted under the principles of perceptual dialectology.

The images of linguistic homeland embedded in the respondents' consciousness are highlighted on the basis of the data from several tasks presented in the survey: discussion on the frequency of choice and the domains of usage of the dialectal code; exploration of the drawn (mental) maps of dialectal language areas, and analysis of the associations of a dialect speaker.

The data analysis shows that the school students of Utena tend to identify themselves with dialectal expression more often. Kupiškis youth manifest a more pronounced trend of distancing themselves from their own linguistic code. This attitude, which is characteristic of the part of the young members of the language community, might have been the product of the (self-)esteem of their birthplace.

A comparable set of results was obtained by arranging the material of the domains of usage of the dialectal code in a structured manner. Even though the students from both locations said they would speak a dialect everywhere and with all generations (which is to say, across all domains), it is the youth of Utena alone that tend to preserve their own linguistic variation. The typical linguistic expression of Kupiškis is considered to be an expression of the immediate environment, i.e. a separate domain.

The drawn maps reveal that students from Utena are more inclined to identify their linguistic homeland with dialectal areas. By establishing an actual distance between themselves and the locations of the neighbouring subdialect, Panevėžys in particular, Kupiškis youth possibly dissociate themselves from their own linguistic expression.

Both the subjects from Kupiškis and those from Utena tend to associate a person who speaks a dialect with rural areas. The subjects from Kupiškis tend to perceive a dialectal code as an expression of the older generation, i.e. the past. They find this expression an integral part of respect for language, culture, and land more often compared to the students from Utena. The borders of the variation of the linguistic homeland drawn on the maps of the respondents from Utena virtually coincide with the boundaries of the East Eastern *Aukštaitian* regiolect that geolinguists defined in the second decade of the twenty-first century. This linguistic formation is very similar to the area of the so called Fifth Eastern from the reconstructed map of dialects by Antanas Baranauskas or the Eastern *Aukštaitians* of Kupiškis under the classification of dialects by Zigmas Zinkevičius and Aleksas Girdenis and the surrounding area of the so called Sixth Eastern or the subdialect of Utena.

The images of variation that emerge from the attitudes of the young language users virtually overlap with the historical objective linguistic variation both of their linguistic homeland and of the entire eastern part of the Lithuanian language area.

Įteikta 2019 m. lapkričio 19 d.

LAURA GERŽOTAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, LT-10308, Vilnius, Lietuva

laura.gerzotaite@lki.lt